

Ölandsskogarnas utbredning

-från 1700-talets hårda utnyttjande till 1900-talets igenväxning

Av
Annelie Forsberg

Inledning

Öland har ett mycket varierande landskap trots att ön inte är så stor. I norr ligger Bödas barrskogar, mitt på ön ligger ett stort lövskogsområde och söder om det ligger Stora Alvaret. Utspritt på ön ligger lundar av olika slag, mest känd är kanske Ottenby lund för sin fina fågelokal. Idag är 15 % (ca 20000 ha) av Ölands areal skogbeklädd, varav 65 % är lövskog.

Människan har påverkat detta landskap under en mycket lång tid. Därför är det befogat att påstå att Ölands natur i huvudsak inte är naturligt uppkommen utan snarare en kulturprodukt.

Syftet med den här uppsatsen är att få en förståelse för varför Ölands skogslandskap ser ut som det gör idag. Jag kommer koncentrera mig på de tre senaste århundraden vad gäller förordningar om skogen, skogsutbredning samt orsaker bakom denna. Jag har valt att beskriva fyra olika områdens utveckling därför att jag tycker de karaktäriserar Ölands varierande landskap på ett bra sätt.

Skogens utveckling i stora drag

Utnyttjandet av skogen börjar

Ungefär 3000 f Kr började människorna att bli bofasta på ön och började då att röja i ädellövskogarna, främst på Mittlandet. Från början var det för att förbättra betet till kreaturen, lite senare blev markerna även åker och äng (Johanson & Svedberg 1986). Under medeltiden och framåt skövlades och brändes byar och skogar ett antal gånger av fiender, främst danskar. 1677 var sista gången den här typen av härjningar påverkade Ölands skogar (Danielson 1918).

Varför skogen minskar på 1700-talet

1569 förklarade Johan III Öland som kunglig jaktmark. Det innebar att bönderna endast fick förfoga fritt över inägorna. All utmark blev kronoallmänning och den fick bönderna endast utnyttja som betesmark. Som ersättning för förlorad skog på utmarkerna, hade bönderna rätt till att få en viss mängd timmer och ved från kronoskogarna (Sternér & Curry-Lindahl 1955). Trots detta minskar Ölands skogar markant under mitten och senare hälften av 1700-talet. Det hade främst sex orsaker. Efter 1710 års svåra pest, som dödade nästan hälften av Ölands invånare, fanns det många ödehemman, som nu började byggas upp. Till detta åtgick det så mycket virke att en förordning om 20 års mantalsfrihet utfästes 1756 för den som byggde sitt hus av sten istället. Salpetersjudningen förbrukade stora mängder ved, främst ek. Vid kalkbränning gick det åt minst 60 lass ved per kalkugn och omgång, som varade i två dygn. Kronoskogvaktarna hade obetydlig eller ingen lön och för att klara sig sålde de mer virke från skogarna än de hade rätt till samt sålde virke för egen räkning. Krångliga formaliteter samt viss avgift för att få den virkesersättning som de hade rätt till, gjorde att bönderna istället stal det de behövde från skogen. Som sista orsak angavs att ett stort antal väderkvarnar byggdes. I vissa byar fanns det dubbelt

så många väderkvarnar som hemman. Det var främst ek från egen mark som användes (Danielson 1918).

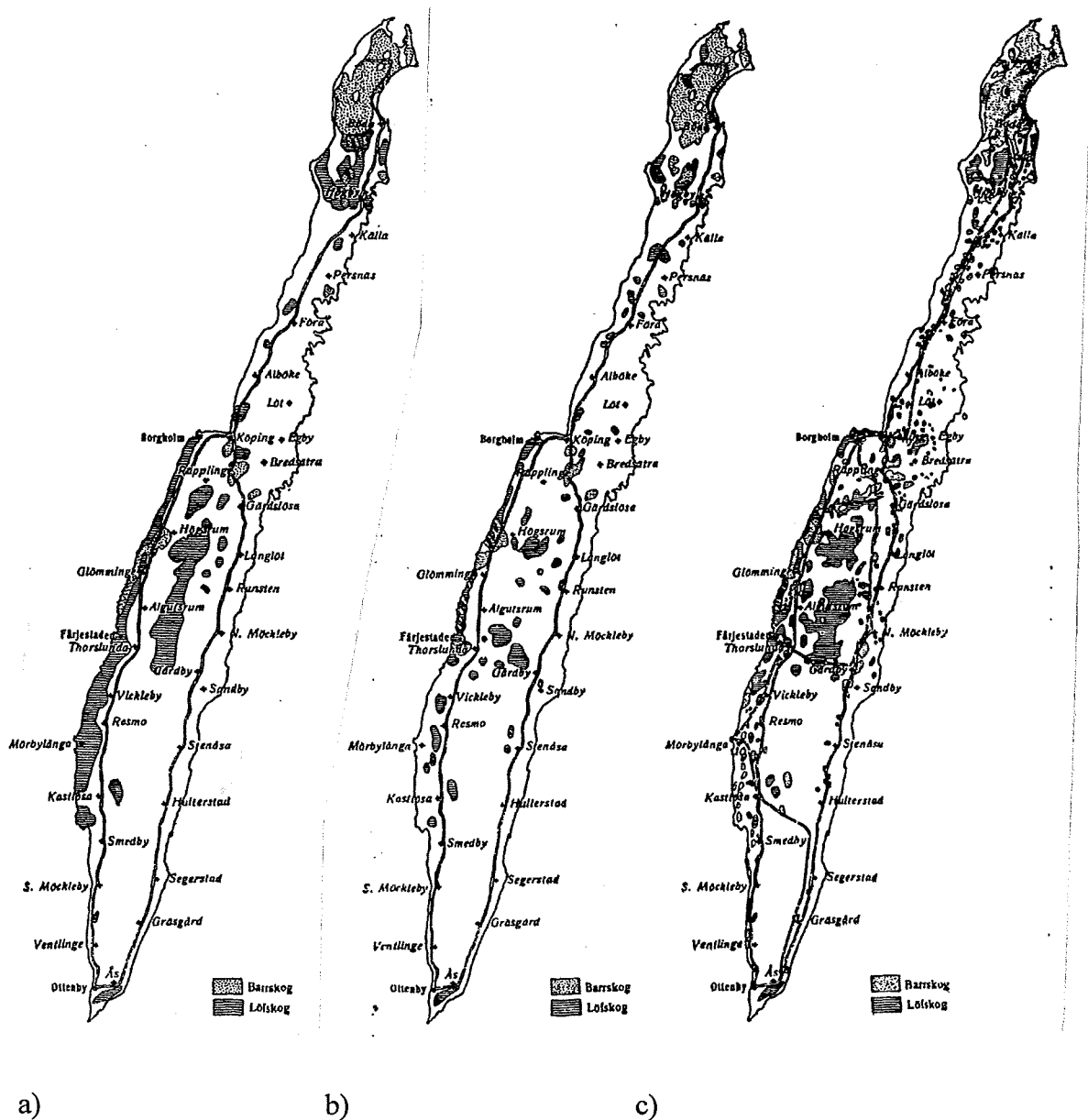

Fig. 1 a) Skogarnas ung. utbredning under förra hälften av 1700-talet, utarbetad med ledning av uppgifter i Ahlqvists öländska historia och Linnés öländska resa. b) Utbredning i början av 1800-talet enl. de kartor som då upprättades vid den sk utmarksdelningen. c) Utbredningen omkring år 1915 enligt å marken verkställd utredning somrarna 1915 och 1916. Kartorna från Danielson 1918. Skala 1:750000.

Upphävandet av kronoallmänningar och dess effekter på skogen

1801 upphävdes förordningen om kronoallmänning. Beslut togs om att de utmarker som kronan ägde skulle fördelas mellan hemmanen. Beslutet berodde delvis på att jordbrukets utveckling hindrades, eftersom det endast fick bedrivas bete på utmarkerna (Sterner & Curry-Lindahl 1955), delvis på att det låg i tiden att staten inte skulle äga någonting. Naturtillgångarna skulle fördelas och säljas till allmänheten (Danielson 1918). Efter 1821 var det endast Böda skog och Ottenby lund som förblev kronoskog (Sterner & Curry-Lindahl 1955).

Utdelningen av skogsmarkerna fick inte det resultat som förväntades. Kronan trodde att skogen skulle få bättre skötsel med enskilda ägare. Istället avverkade de nya ägarna skogen så fort som möjligt och det hade till följd att skogsbristen snarare blev värre samt att vissa marker aldrig återhämtade sig efter skogsavverkningen, se figur 1b (Danielson 1918). Inägorna däremot behandlades varsamt, eftersom de hade stor betydelse som främst lövtäkt (Ekstam et al 1984).

Skogsarealen minskade således i början av 1800-talet. 1825 blev det planteringsskyldighet på Öland. Den efterlevdes inte. Att det var skogsbrist under den här tiden, ansåg Konungens befallningshavande främst bero på den stora folkökningen, som gjorde att bränslebehovet ökade med minst 1% per år, brännvinsbränning, som krävde mycket ved, en ökad export av ekstäv och annat virke, att hemman delades och att nybyggen därmed gjordes, att skog som inte blivit ersatt, fälldes vid laga skifte samt kalkbränningen, som krävde stora mängder ved.

Hushållningssällskapets återbeskningsförsök

1842 började hushållningssällskapet intressera sig för skötseln av Ölands skogar. Man delade ut gratis trädplantor, men trots det var det få som var intresserade. Resultatet blev nedslående. 1850 försökte man återigen att införa planteringsskyldigheten från 1825, men det lyckades inte heller denna gång. Flygsandfälten på Öland uppmärksammades mycket under denna tid och en intensiv plantering av främst olika tallsorter utfördes på dessa fält. I början av 1870-talet beslöt hushållningssällskapet att bevilja anslag till skogsplantering och intresset för plantering ökade. Diverse premier för odlad skog bidrog antagligen till intresset samt att folk började inse allvaret i skogsbristen (Danielson 1918). Det var främst den inhemska tallen och granen som planterades. Idag kan man se utspridda barrskogsbestånd, som kan härstamma från den här tiden. Utländska trädslag planterades också på försök. Som exempel kan nämnas weymouthtall, svarttall, silvergran, lärkträd och thuja. Idag finns det bla. ett 100-årigt thujabestånd kvar i Böda (Lundegårdh 1994).

I slutet av 1800-talet ökade skogsarealen och det berodde på att man kunde använda annat än ved som bränsle samt att utmarkerna användes mindre och mindre som betesmark (Ekstam et al 1984). Planteringen hjälpte till en del. En bidragande orsak kan vara att det var svåra år med missväxt etc och det gjorde att nästan en tredjedel av befolkningen emigrerade (Rosén 1986). Under 1800-talet och i början av 1900-talet blev de flesta av Ölands myrar torrlagda och dessa marker blev bla. skogsmark (Lundegårdh 1994). Skogsutbredningen 1915 och 1916 visas i figur 1c.

1904 upphörde hushållningssällskapet och skogsvårdsstyrelsen inom Kalmar läns södra landstingsområde tog över skogsvårdsarbetet. Under åren 1872-1904 då hushållningssällskapet hade framgång med sitt planteringsprojekt, planterades sammanlagt ca 3.801.670 plantor. Det resulterade över hela Öland i ca 200 platser, som tillsammans omfattade ca 250 ha skogbärande mark (Danielson 1918). I början av 1900-talet planterades det även en del på alvarmark.

1900-talets igenväxning

Under 1900-talet har det skett en igenväxning över hela Öland. Mittlandsskogen, som förr bestod av utspridda dungar, är idag ”norra Europas största sammanhängande lövskogsområde nedanför fjällbjörkskogen”. Ängar och lundar växer igen och ändrar skepnad allt eftersom successionen fortskrider (Lundegårdh 1994). Bortåt hälften av Ölands skogar idag (ca 10000 ha), har uppkommit spontant under 1900-talet (Ekstam et al 1984). Den största delen är lövskog, som växer på övergivna betesmarker. Skogsvårdsstyrelsen har visat ett stort intresse av att göra om Ölands lövskog till barrskog, men öläningarna själva vill ha kvar lövskogen (Ekstam et al 1984). På senare år har det funnits ett visst ökat ekonomiskt intresse för de lövskogar som finns och som uppnått avverknings- eller gallringsålder (Johansson & Berglund-Ingelög 1993).

Nedan ska jag beskriva fyra olika områden som markant skiljer sig ifrån varandra. Först har vi Bödaskogen i norr, kronoskog sedan lång tid tillbaka och som domineras av barrträd. Ungefär mitt på ön ligger det stora lövträdsområdet Mittlandsskogen. Södra delen av ön domineras av det mäktiga Stora Alvaret, en öppen, mycket speciell mark. Lundar av olika slag finns utspridda på ön och för att visa på deras variation har jag valt fyra stycken som är belägna på syd- och västkusten.

Bödaskogen-barrskogsområdet i norr

Bödaområdet skiljer sig ifrån resten av Öland därför att marken till största delen består av sand. Idag dominerar barrskog med framför allt tall, på området. Det finns även andra slags miljöer så som ängstallskog, lövskog, alvar och våtmark (Johanson & Svedberg 1986).

I början av 1700-talet fanns det en större skog bestående av gran och tall, med utbredning från norra kusten till strax söder om Böda. En blandskog fanns söder om denna del av skogen, då lövträd såsom björk, ek och oxel växte i barrskogen.

Kronoallmanningen var i början av 1800-talet ca 10000 ha stor. Den bestod av barrskog, men var så uthuggen att skogsbrist förväntades. I resten av området var det utmarkerna, som eventuellt var bevuxna med barrträd, men även vissa inägor. Inägorna var annars ofta bevuxna med lövskog. Vissa delar saknade helt skog (Danielson 1918). En liten bit in på 1800-talet privatiserades kronoallmanningar, men Bödaskogen förblev kronoallmanning (Sternner & Curry-Lindahl 1955). Eftersom denna skog varit i statens ägo, finns

det relativt bra dokumentation. Därför kommer jag att koncentrera mig på Böda kronopark, som området sedermera kallades, och följa dess utveckling fram till idag.

Redan 1836 upprättades en skogsbruksplan för kronoparken (Johansson & Berglund-Ingelög 1993). Arealen var vid den här tiden ungefär 5060 ha varav 4830 ha var produktiv skogsmark. Trots att skogen var kronopark, så hade Ölands tio nordligaste socknar fortfarande utsynings- och betesrätt där. Dock reglerades antalet betesdjur. Ölänningarna själva tyckte emellertid att det var orätt att de inte längre fritt kunde använda kronoparken. Virkestölder var därför vanliga. För att ha tillgång till plantor, anlades en plantskola där tall, lärk och poppel odlades. 1955 fanns det så pass många personer anställda i kronoparken att skogstölderna i princip upphörde. Ett år senare upphörde betesrätten på området. På 1850-talet började angränsande hemman köpas upp av kronoparken och det fortsatte fram till 1870.

1861 beslöt man sig för att börja använda en helt ny avverkningsplan i kronoparken. Den gamla visade sig inte vara så bra, man hade avverkat stora områden utan att man sett till att återväxten blev tillfredsställande. Istället för trakthyggesbruk, började man använda blädning. Plantering skedde med främst tall och gran, men även med Weymouthtall, bok, silvergran och andra lövträd. Under 1860-talet planterades ca 1.700.000 plantor på ca 238 ha. Under nästa årtionde ökade skogsodlingen och 4.462.000 plantor planterades. Därefter sjönk antalet till 1.374.900 plantor under 1880-talet. Den skogsodlade marken uppgick då till 99,3 ha. Årtiondet efter sjönk det planterade antalet till nästan hälften, 754.680 stycken, på en areal av ca 188 ha. 1902 inköptes mer mark till kronoskogen. Under 1901-10 planterades 534.900 plantor på 103,5 ha stort område. 130 ha har skogsodlats under 1911-15 med ungefär 600.000 plantor.

1915 fanns det i Böda socken 726 ha skog, mest tall och gran men även lövskog. Till det ska tilläggas 5139 ha tall-, gran- och lövskog i Böda kronopark (Danielson 1918). 1955 hade Bödaskogen ökat till 6100 ha (Sterner & Curry-Lindahl 1955). 1993 var Böda kronopark 5400 ha och största delen av dess skogar är anlagda under 1900-talet (Johansson & Berglund-Ingelög 1993), men rester finns från 1800-talets planteringar av utländska trädslag så som Weymouthtall, thuja och olika ädelgranar (Johanson & Svedberg 1986).

I figur 2 visas en jämförelse av barrskogens utbredning mellan 1983 och hur det såg ut i mitten av 1800-talet.

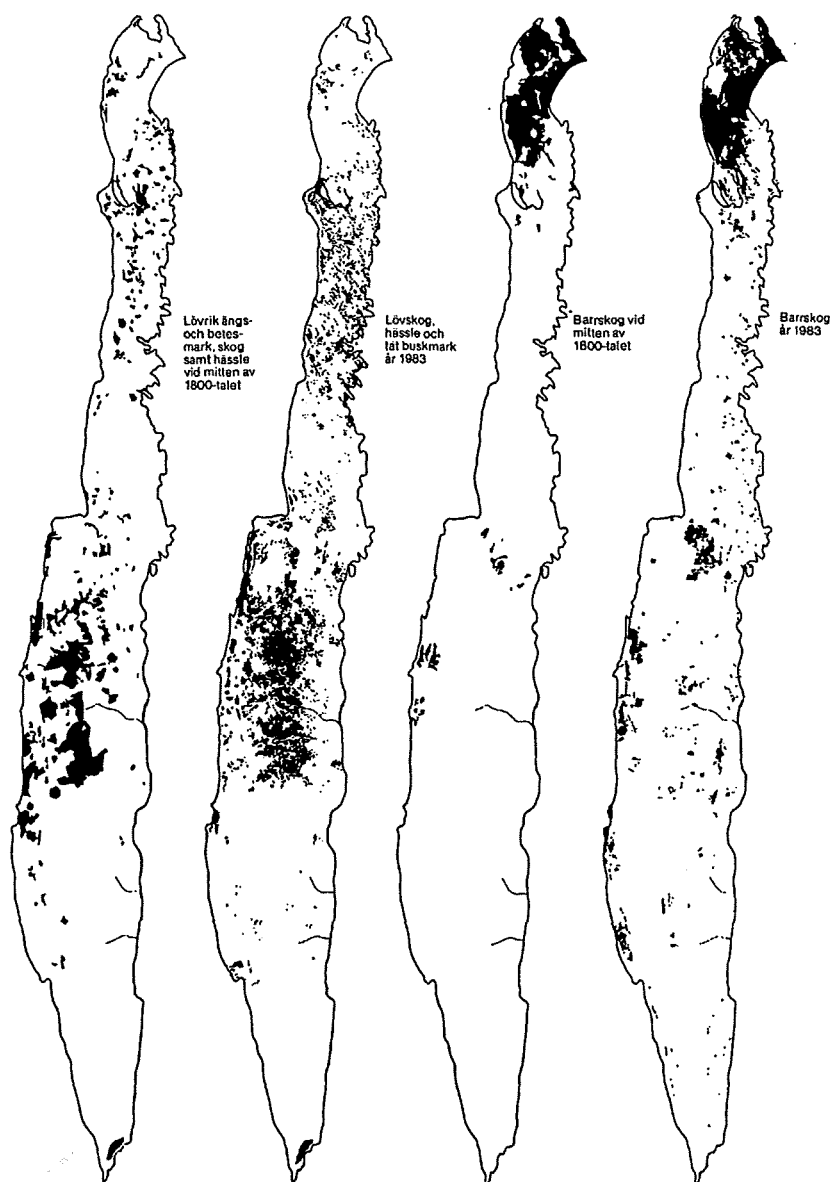

Fig. 2 Vegetationsutveckling från mitten av 1800-talet till 1983 med avseende på lövträdsbevuxen mark och hässle samt barrskog. Kartor från Ekstam et al 1984.

Mittlandskogen-det stora lövskogsområdet

Under 1700- och 1800-talet var området stark påverkad av bete och slåtter (Lundegårdh 1994). Det var ingen riktig skog utan på utmarkerna fanns det några få bestånd av ungskog eller hassel. I söder fanns dock ett större område med riktig skog. Inägorna, speciellt de västra, hade däremot dungar som betraktades som rester av skog. Fram till mitten av 1800-talet började fler träd växa upp, främst i de västra socknarna. Det tror man berodde på att hägnader uppfördes (Sternér & Curry-Lindahl 1955). Under resten av århundradet fortsatte skogen att breda ut sig allt eftersom betestrycket minskade (Johanson & Svedberg 1986).

Björken var det första pionjärträdslaget som invaderade marken. Efter ett par år kom hassel. Därefter kom ek, ask och alm, i vissa områden även bok. Eftersom olika områden övergavs vid olika tillfällen, blev skogen inte homogen utan är i olika utvecklingsstadier på olika platser. Inom Högsrums och Långlöts socknar finns det gammal skog som bär spår av markanvändningen men som ändå helt ändrat utseende. Eftersom jorden är bördig och på sina ställen sank, medverkar det till en skiftande skog. I sumpskogen växer ask, asp och lundalm. Mindre sankna områden hyser ek, lind och ask.

1955 utgjorde Mittlandsskogen ungefär en tredjedel av Ölands skogsmark, dvs ca 6000 ha (Sterner & Curry-Lindahl 1955). Idag utgör mittlandsskogen 11400 ha. Man ser att en tredjedel av denna skog har uppkommit på 1900-talet och speciellt under de senaste 50 åren (Johansson & Berglund-Ingelög 1993). Figur 2 visar skillnaden i utbredning mellan 1983 och mitten av 1800-talet av lövträdsbevuxen mark och hässle. Skogen var dock större i mitten av 1980-talet än den är idag, men eftersom massaindustrin i slutet av 80-talet blev mer intresserad av lövved, avverkades eller hårdgallrades en fjärdedel av skogen. Att skydda området har alltså blivit aktuellt, men eftersom det ägs av ungefär 800 privata markägare är det svår genomförbart (Lundegårdh 1994).

Idag är fördelningen mellan olika skogstyper i Mittlandsskogen ungefär enligt nedan:

Skogstyp	Andel av skogsmarken
Ädellövskog	30%
Blandlövsskog	15%
Björklövskog	40%
Hässle	10%
Barrskog	5%

Generellt finns det tre olika slags ädellövskog i Mittlandsskogen. Det är ek-ask-alm-skog som växer på gamla ängar och är knuten till lundar. Skogen har en mycket lång trädkontinuitet. Här kan man hitta lind, som indikerar gammal löväng. Om lind finns, finns även de övriga ädla lövträden utan att någon dominerar. Mest hittar man den här typen av skog i de västra delarna av Mittlandsskogen. Hasselrik ekskog hittar man mest i de gamla gårdarna, men även på utmarker som troligtvis aldrig varit trädlösa. Det finns ett visst inslag av andra ädla lövträd. Till sist är det avenboksskogen som finns både på inägor och utmarker, de flesta bestånden är unga men har enstaka äldre individer.

Hos de björkdominerade skogarna skiljer man på buskrik björkskog, som man finner på fuktiga utmarker som i sen tid vuxit igen, och hasselrik björkskog, där björken som pionjärträd på utmarkerna efter ett tag får sällskap av hasseln. Dock ökar asken idag och det medför att björkskogarna är på väg att bli blandlövsskogar. Hässlen kallas ibland hasselskogen och den är tät och har enstaka träd. Betade, torra utmarker är ofta bevuxna med hasselnår. Hässlen kan ha mycket lång kontinuitet (Johansson & Berglund-Ingelög 1993). De spelar en stor roll i Mittlandsskogen, speciellt i de inre delarna av Algutsrum, N. Möckleby och Runsten (Sterner & Curry-Lindahl 1955). Den barrskog som finns är planterad eller sådd och tycks inte sprida sig naturligt.

Efter avverkning idag, satsar man på självföryngring av ask, som klarar sig bra på de flesta bättre marker (Johansson & Berglund-Ingelög 1993).

Stora Alvaret-det öppna landskapet

Stora Alvaret består av ca 30000 ha öppen mark (ca $\frac{1}{4}$ av Ölands area). Marken liknar en blandning av stäpp, fjällhed och karstmark och har till största delen ett mycket tunt jordtäckte (Johanson & Svedberg 1986). Landskapet är mycket präglad av människan. Under åren 1569-1801 då all utmark var kronoallmänning, var det förbjudet att avverka träd i skogarna. Det innebar att bönderna på den här delen av ön fick ta bränsle från Alvaret istället. Genom att befolkningen ökade under 1800-talet, ökade även djurantalet. Djuren betade på Alvaret och betestrycket tillsammans med bränsleuttaget gjorde att Alvaret blev nästan buskfritt. När så många människor emigrerade i slutet av 1800-talet, minskade trycket på marken och en igenväxning började (Rosén 1986). Det är framför allt buskar, men även enstaka träd, som idag växer på området (Lundegårdh 1994).

Lundarna

En lund är en mindre, isolerad skog. På Öland finner man dem längst västkusten och på alvarens moränstråk. De flesta lundar liknar Mittlandsskogen, men som alltid finns det undantag (Lundegårdh 1994). Fyra olika lundar tas upp här för att belysa den variation som finns.

Ottenby lund

I början av 1700-talet var Ottenby lund ca tre kilometer lång och bestod av björk, asp och ek. 100 år senare var området 222 ha stort och det var fortfarande bevuxet med björk, asp och ek. Skogen var välvårdad tack vare en särskilt anställd skogsvaktare (Danielson 1918). 1955 var lunden 250 ha och var, och är fortfarande, södra Ölands största skog. Varför den kallas lund är oviss, då den är helt olik "vanliga" lundar i sin sammansättning (Sterner & Curry-Lindahl 1955). Björkskog dominerar men har inslag av ek, asp och al. Man kan likna området vid ett parklandskap, men det finns även kärrmarker. Idag utnyttjas en del av marken som slättermark, vilket har varit tradition på området, och höet ges till de dovhjortar som finns i området. Ottenby lund är idag ett naturreservat (Johanson & Svedberg 1986).

Västerstads lund

Strax söder om Kastlösa ligger denna lund (Johanson & Svedberg 1986). Vid 1700-talets början var det en äng med ek- och lindskog och hundra år senare var det "en vacker och väl vårdad lövskog" (Danielson 1918). Förr var lunden hävdad, men när detta förhållande upphörde invaderades den av lundalm och ask. Dessa två trädslag dominerar nu i stora delar av skogen. Här finns det största sammanhängande lundalmsbeståndet i Norden (Lundegårdh 1994), 1955 var arealen nästan 2 ha. Av den gamla ek- och lindskogen finns bara några enstaka lindar och ekar kvar i kanterna. Lunden framhålls som ett klimax på lövängarnas igenväxning (Sterner & Curry-Lindahl 1955).

Halltorps hage

Halltorp hage ligger norr om Högsrum, precis brevid havet (Johanson & Svedberg 1986). Under 1700-talets början fanns här huvudsakligen ekskog med inslag av alm, ask, lönn, al och björk. 100 år senare har lövskogen tagit över och insprängt i den finns det gamla ekar (Danielson 1918). Marken har förr utnyttjats som betesmark och det ser man spår av idag hos de flerstammiga avenbokträden, som finns i ett nästan rent bestånd på ungefär 7 ha i mellersta delen av området. Nu finns här ett antal flerhundraåriga ekar, men de är nästan döda (Johanson & Svedberg 1986). Vid 1900-talets början fanns det många gamla ekar här, men de flesta avverkades innan man 1918 fridlyste de sista 22 stycken. Speciellt med de gamla ekarna är att detta är det enda området i Sverige där Stora ekbockens larver finns. Yngre ekar har nu vuxit upp i området. (Lundegårdh 1994). I övrigt består området av lövskog med ask, lind och lönn, men hasselrik ekskog dominerar. Området är idag ett naturreservat (Johanson & Svedberg 1986).

Borga hage eller Slottsskogen

Strax söder om Borgholm ligger detta område, som sedan långt tillbaka i tiden varit betesmark, som delvis varit bevuxen med främst ekskog. Det var Borgholms kungsgård, som hade sina djur här samt använde marken till slätter. Sedan slutet av 1800-talet har skogen blivit större, men eftersom bete förekom här och var, var skogen inte helt sammanhängande (Sternér & Curry-Lindahl 1955). Att betestrycket minskat kan man se på dagens ekar, som är ungefär lika gamla. Här finner man heller inga 100-åriga ekar som i Halltorps hage (Johanson & Svedberg 1986). Under 1900-talets början planterades träd som bok och ädelgran i området och planer på att omvandla ekskogen till ädelbarrskog fanns. Men i mitten av 50-talet avverkades de sista ädelgranarna och endast ett mindre bestånd av bok finns kvar (Sternér & Curry-Lindahl 1955). Då som nu är det ekskogen som dominerar. Skogs- och lundalm förekommer liksom vildapel och vildpäron. Undervegetationen består av mycket täta och taggiga snår av bla hassel. Området är idag naturreservat (Johanson & Svedberg 1986).

Avslutning-åter beskogat efter hårt utnyttjande

Det fanns mycket skog på Öland då människorna började bli bofasta för ungefär 5000 år sedan. De har sedan dess utnyttjat skogen på olika sätt, tex som betesmark, åker, äng och bränsleförråd. Ingen större tanke har skänkts återväxt och därför har skogarna minskat ju hårdare människan har utnyttjat dem. Förordningar har under lång tid styrt skogsutnyttjandet på Öland, även om de inte alltid strikt har efterföljts.

Under 1700-talet avverkas skogarna pga. Verksamheter som salpetersjudning, kalkbränning etc. All utmark, där mesta delen av skogen växte, var under den här tiden kronoallmänning och det fick endast bedrivna bete på marken. Krångliga formaliteter gjorde att bönderna stal virke från dessa marker istället för att försöka få ut den del de hade rätt till. I början av 1800-talet märker man en dramatisk nedgång av skogarnas utbredning och det berodde främst på att kronoallmänningar privatiserades och att de nya ägarna avverkade en mycket stor del av den nya marken. Under 1800-talet påbörjades planteringsprogram, men som först under slutet av århundradet hade framgång. Bränsle-

och betestrycket minskade och under 1900-talet har det varit en stor igenväxning på ön. Främst är det gamla lövängar som tagits över av lövträd. Hälften av Ölands skogar idag har spontant uppkommit under 1900-talet. Det mesta av den nya skogen är lövträd. Barrträdens utbredning har varit relativt konstant om man bortser från de dungar av, för det mesta, planterade träd som finns utspridda på ön.

Referenser

- Danielson, U. (1918). Anteckningar om de öländska skogarnas historia och utveckling. Skogsvårdsföreningens tidsskrift 1918:201-262.
- Ekstam, U., Jacobson, R., Mattson, M., & Porsne, T. (1984). Ölands och Gotlands växtvärld. Natur och Kultur. Stockholm.
- Johanson, B. K. & Svedberg, U. (1986). Natur i svenska landskap ÖLAND. LiberFörlag. Stockholm.
- Johansson, O. & Berglund-Ingelög, L. (1993). Handlingsprogram för naturvårdsåtgärder på Öland. Världsnaturfonden WWF. Ulriksdal.
- Lundegårdh, D. (1994). Öländsk natur. AB Bergsrådet Lundegårdh. Mörbylånga.
- Rosén, E. (1986). Växtekologisk naturvårdsforskning på Ölands Stora Alvar. Skrifter Rörande Uppsala Universitet. C. Organisation och historia 53:53-65.
- Sterner, R. & Curry-Lindahl, K. (1955). Natur på Öland. Svensk natur. Stockholm.

Framsidas bild från Johanson, B. K. & Svedberg, U. Mittlandsskogen vid Ismantorp, söder om Gärdslösa.